

АНАМАСТЫЧНЫ КАМПАНЕНТ ШКОЛЬНЫХ ПАДРУЧНІКАЎ ПА МОВЕ

Л. С. Васюковіч

*Віцебскі філіял Міжнароднага ўніверсітэта «МІТСО»,
ул. Марка Шагала, 8А, 210015, г. Віцебск, Беларусь, vasuk.mila@yandex.by*

Артыкул прысвечаны даследаванню анамастычнага кампанента на старонках школьных падручнікаў па беларускай мове. Мэта працы: прааналізаваць анамастычную прастору вучэбных выданняў для старшых класаў, выявіць яе зместавыя і структурныя асаблівасці. Аўтар прыходзіць да высновы, што анамастычны кампанент выступае не толькі транслятарам лінгвістычнай інфармацыі, але і з'яўляецца сродкам фарміравання культурна-каштоўнасных эталонаў для вучняў.

Абраны лінгвакультуралагічны напрамак – даследаванне ўзаемадзеяння мовы і культуры – з'яўляецца запатрабаваным у кантэксце сучаснай лінгвістыкі і метадыкі, адпавядае актуальным тэндэнцыям развіцця анамастыкі. Выяўленне культурнага фону анамастычнай прасторы мае шырокую сферу дыдактычнага прымянення. Вынікі артыкула могуць быць выкарыстаны пры падрыхтоўцы вучэбных дапаможнікаў і слоўнікаў.

Ключавыя словы: школьны падручнік; анамастычны кампанент падручніка; анамастычная прастора; антрапонімы; тапонімы.

ONOMASTIC COMPONENT OF SCHOOL LANGUAGE TEXTBOOKS

L. S. Vasyukovich

*Vitebsk branch of the International University «MITSO»,
Marc Chagall St., 8A, 210015, Vitebsk, Belarus, vasuk.mila@yandex.by*

The article is devoted to the study of the onomastic component on the pages of school textbooks on the Belarusian language. Purpose of the work: to analyze the onomastic space of educational publications for senior classes, to determine its content and structural features. The author comes to the conclusion that the onomastic component acts not only as a translator of linguistic information, but also as a means of forming cultural and value standards for students.

The chosen linguoculturological direction - the study of the interaction of language and culture is in demand in the context of modern linguistics and methodology, corresponds to current trends in the development of onomastics. The identification of the cultural background of the onomastic space has a wide range of didactic application. The results of the article can be used in the preparation of textbooks and dictionaries.

Key words: school textbook; onomastic component of the textbook; onomastic space; anthroponyms; toponyms.

Школьны падручнік па мове цэласна ўяўляе сабой тып тэксту, спецыфіка якога прадвызначаецца вучэбнай сферай пазнання. Падручнік як дыдактычна мадыфікаваны тэкст прадстаўлены рознафарматнымі кампанентамі: вербальным, графічным, ілюстрацыйным, аб'яднанымі агульнатэкставымі катэгорыямі звязнасці, мадальнасці, завершанасці, функцыямі інфармавання і ўздзеяння на чытача. Паводле свайго прызначэння падручнік не можа быць звязаны да вузкапрадметных лінгвістычных звестак. «Ачалавечванне тэксту» (В. Г. Бейлінсон) запатрабавана на сённяшні дзень новымі падыходамі да моўнай адукацыі, зместам якой выступае культура. Ідэя атрымала развіццё ў сувязі з прызнаннем тэксту як з'явы культуры. Паводле Ю. М. Лотмана, зыходным для разумення тэксту з'яўляецца «той момант, калі сам факт лінгвістычнага афармлення перастае ўспрымацца як дастатковы для таго, каб выказванне ператварылася ў тэкст... На фоне гэтага вылучаецца група тэкстаў, якія выяўляюць прыметы дадатковай, значымай у пэўнай сістэме культуры, каштоўнасці» [1, с. 25]. Арганічнай часткай вербальнай структуры падручніка з'яўляецца анамастычны кампанент, які трактуецца сучаснымі мовазнаўцамі як своеасаблівы культурны знак (Я. М. Верашчагін, В. Г. Кастамараў, Н. А. Максімчук, В. А. Маслава, Г. М. Мезенка, У. А. Ніканаў, А. В. Суперанская і інш.).

На думку Н. А. Максімчук, анамастыка доўгі час была на перыферыі навуковых інтарэсаў. На сённяшні дзень анамастыка знаходзіцца «ў першым радзе аб'ектаў актуальных лінгвістычных даследаванняў. Прычыны змяненняў заключаюцца ў наступным. Па-першае, зваротнай рэакцыяй на сучасныя глабалізацыйныя працэсы з'яўляецца імкненне да індывідуалізацыі, узмацненне пачуцця этнічнай, нацыянальнай, культурнай самабытнасці, да выяўлення якой імя ўласнае прыстасавана самой сваёй прыродай – унікальнасцю наймення адзінкавага прадмета. Па-другое, кагнітыўная рэвалюцыя ўзаконіла новую метадалогію даследавання анамастычнай карціны свету ў яе ўзаемадзеянні з моўнай асобай» [2, с. 190].

Сістэма ўласных імён любой мовы выяўляе нацыянальную карціну свету, утрымлівае не толькі лінгвістычныя, але і гісторыка-культурныя веды. Невыпадкова філосаф А. Ф. Лосеў сцвярджаў: «Іменем і імёнамі паяднана ўся культура, ... усё чалавечае быццё, усё жыццё... У слове, у імені – усё нашае культурнае багацце, назапашанае на працягу стагоддзяў» [3, с. 29].

Анамастычны кампанент неаднародны паводле саставу, што вымушае даследчыкаў звяртацца да паняцця анамастычнай прасторы. Пад

анамастычнай прасторай разумеецца, паводле А. В. Суперанскай, «сума ўласных імён, якія выкарыстоўваюцца ў мове пэўнага народа для наймення рэальных, гіпатэтычных і фантастычных аб'ектаў» [4, с. 9]. Межы анамастычнай прасторы абумоўлены традыцыямі, гісторыяй, культурай пэўнага этнасу.

Анамастычная прастора школьнага падручніка як сукупнасць ужытых уласных імён фарміруе характэрны для пэўнага соцыуму лінгвакультурны эталон, які засвойваецца праз сістэму тэкстаў вучэбнага выдання. Ядро анамастычнага кампанента складаюць уласныя імёны як ключавыя адзінкі тэкстаў, як лінгвазнакі інфармацыйнага, культурна-гістарычнага, этнічнага, геаграфічнага кантэксту. Школьны падручнік праз сістэму імёнаў, фактаў, дат, падзей адлюстроўвае агульнакультурныя каштоўнасці мінулага і сучаснага.

Дамінантамі, што ствараюць культурна-анамастычны фон падручніка, выступаюць імёны і прозвішчы паэтаў, пісьменнікаў, асветнікаў, грамадскіх дзеячаў, якія складаюць пантэон беларускай культуры: *Францыск Скарына, Ефрасіння Полацкая, Лазар Богша, Леў Сапега, Мікола Гусоўскі, Мялецій Смятрыцкі, Яўхім Карскі, Браніслаў Тарашкевіч, Усевалад Ігнатоўскі, Ігнат Дамейка, Максім Багдановіч, Янка Купала, Якуб Колас, Уладзімір Караткевіч і інш.* [5; 6; 7].

Славутыя імёны Беларусі ўжываюцца ў якасці аўтараў прэцэдэнтных твораў або выступаюць ключавымі словамі ў тэкстах і заданнях да іх: *Любіце і шануйце, як святыню, роднае слова, з якім вас літасцівы Бог на свет пусціў* (Ф. Скарына); *Мсціслаў цяжка ўявіць без помніка Пятру Мсціслаўцу, друкару, паслядоўніку Францыска Скарыны, напlechніку Сымона Буднага і Івана Фёдарова; Імя Скарыны ведае, мабыць, кожны жыхар Беларусі. І дарослы чалавек, і кожны школьнік скажуць, што Скарына – гэта наш беларускі і ўсходнеславянскі першадрукар, асветнік-гуманіст; Якое значэнне для ўсходніх славян меў выхад у свет Бібліі Ф. Скарыны? Раскажыце пра значнасць дзейнасці Ф. Скарыны для культуры Беларусі і іншых краін.*

Культура Беларусі ўвасоблена імёнамі прадстаўнікоў выяўленчага мастацтва – *Вітольд Бялыніцкі-Біруля, Язэп Драздовіч, Ігар Куржсалаў, Міхась Савіцкі, Іван Хруцкі, Віталь Цвірка, Марк Шагал і інш.* Тэксты, прысвечаныя творчасці мастакоў, утрымліваюць лексіку для аналізу палотнаў, візуалізуюць артэфакты беларускай рэчаіснасці.

Нечастотныя для падручнікаў па беларускай мове для старшых класаў тэксты бытавой тэматыкі перадаюць нацыянальную спецыфіку беларускага іменаслова. Уласныя імёны ў такіх тэкстах адыгрываюць ролю этыкетных знакаў, што ўзнаўляюць рэалістычны фон падзей: *Раніцаю, як звычайна, Арцёмка прыбег у альтанку, каб паназіраць за бусламі* [5, с. 9];

Пайшлі раз Сярожка з Косцікам у лес па ландышы, дзеду на настойку ад сэрца [5, с. 11]; *І пачалі Алесь, Сцёпка і Міхась збіраць жалуды* [5, с. 13]; *Так, малайчына, Аленка* [5, с. 25]; – *Дванаццаць! – выкрыкнуў Андрэйка* [6, с. 34]; *Чаму не навучыўся Янка, таго не будзе ўмець Іван* [6, с. 41]; *Дзед Міхась звычайна рабіў прыпынак ля крынічкі* [6, с. 52]; *Міколка піў сцюдзёную ваду, піў усмак* [6, с. 82]; *ён меў асаблівае спачуванне да Стасіка* [7, с. 93]; *Ірка паказвала свой спрыт* [7, с. 134] і інш.

Іншыя групы ўласных імён, саступаючы цэнтральнае месца антрапонімам, утвараюць каляядзерную зону, што абумоўлена іх невысокай частотнасцю, стылістычнай звужанасцю, замацаванасцю за пэўным жанрам. Так, перыферыйнае становішча займаюць дакументонімы, бытаванне якіх абмежавана, як правіла, публіцыстычнымі тэкстамі: закон *«Аб мовах у Рэспубліцы Беларусь»*, *«Сусветная дэкларацыя культурнай разнастайнасці»*, *«Дэкларацыя незалежнасці ЗША»* і інш. Да перыферычных онімаў адносяцца найменні твораў літаратуры і мастацтва, назвы СМІ: балет *«Стварэнне свету»*, паланэз *«Развітанне з Радзімай»*, выданне *«Беларусы»*, паэмы *«Песня пра зубра»*, *«Новая зямля»*, свята *«Дажынкі»*, фестываль *«Славянскі базар»*, танец *«Лявоніха»*, газеты *«Звязда»*, *«Літаратура і мастацтва»* і інш. [5; 6; 7].

У тэкстах, прысвечаных эканоміцы Беларусі, спарадычна ўжываюцца найменні тавараў, вырабаў, прадпрыемстваў: *тэлевізар «Гарызонт»*, *хлеб «Радзівілаўскі»*, *цукеркі «Беларусачка»*, *прадпрыемствы «Віцязь»*, *«Белвест»*, *«Світанак»* і інш.

Другой пасля антрапонімаў групай паводле колькасці словаўжыванняў з'яўляюцца тапонімы. Геаграфічная прастора падручніка па мове прадстаўлена шырокім кантэкстам, што стварае прывабны імідж Беларусі: *Каб адказаць на пытанні «Чаму мне падабаецца Беларусь? Чаму я люблю і ганаруся сваёй роднай мовай, славымі пісьменнікамі?»* [5, с. 22]; *Традыцыі талерантнасці былі закладзены на Беларусі яшчэ ў старажытныя часы* [5, с. 36]; *Усе дарогі вядуць не ў Рым. Усе дарогі вядуць да Беларусі* [5, с. 50]; *Лесік адправіўся ў Беларусь, каб знайсці чароўную папараць-кветку* [5, с. 105]; *Родная натура вялікага краю, родная Беларусь* [6, с. 152]; *Каб любіць Беларусь нашу мілую, трэба ў розных краях пабываць* [6, с. 114]; *Жадаю плённай працы і вернай службы на карысць Беларусі* [7, с. 33] і інш.

Ключавы вобраз краіны рэпрэзентаваны ланцужком географічных найменняў, якія фарміруюць своеасаблівы культурны ландшафт назвамі рэальнай прасторы – тэрыторыі, мясцовасці, межамі і абрысамі: *Дзе мой край? Там, дзе вечную песню няе **Белавежа**, Там, дзе **Нёман** на захадзе помніць варожую кроў, Дзе на ўзвышшах **Наваградскіх** дрэмлюць суро-*

выя вежы і вішнёвыя хаты глядзяца ў шырокі *Дняпро*. Ты ляжыш там, дзе сіняя *Прыпяць* ласкава віецца, Дзе *Сафія* плыве над *Дзвіною*, нібы карабель... (Уладзімір Караткевіч). Канцэпт-вобраз *Беларусь* дэманструе багатую спалучальнасць з прыметнікамі: *родная, трапяткая, святая, загадкавая, гарадская, вясковая, жытняя, хлебная, новая, вольная, лю́бая, літаратурная, фестывальная, рамонкавая, васільковая* і інш.

Геаграфічныя найменні, выступаючы асаблівай часткай анамастычнай лексікі, уяўляюць сабой шматаспектныя моўныя адзінкі і сведчаць пра міжэтнічныя кантакты Беларусі, якая заўсёдна падтрымлівала і падтрымлівае дружалюбныя адносіны з блізкімі і далёкімі суседзямі: *Масква, Расія, Кітай, Егіпет* і інш.

Тапонімы адлюстроўваюць светапогляд народа, што пражывае на пэўнай тэрыторыі, выконваюць намінацыйную, адрасную і кумуляцыйную функцыі. Геаграфічныя найменні як сацыяльныя знакі адлюстроўваюць час і тыповае прыроднае асяроддзе праз звыклых, знаёмых назвы роднай зямлі: *Мінск, Полацк, Віцебск, Магілёў, Гродна, Мсціслаў, Крычаў, Смаргонь, Слонім, Бярэсце, Калінкавічы, Мазыр, Палессе, Нёман, Віцьба, Заходняя Дзвіна, Бярэзіна, Прыпяць, Вілія* і інш.

Дыхранічныя варыянты тапонімаў, напрыклад, *Витенск, Видьбеск, Витьбеск* і *Витебск (Віцебск)* [8, с. 52] дазваляюць прасачыць заканамернасці ў развіцці мовы, змены ў слоўніковым саставе, устанавіць унутраную форму слова, яе гісторыю, уплыў іншых моў. Тапонімы «кансервуюць» лінгвакультурную інфармацыю, праецыруюць няпросты шлях гістарычных змен у найменнях. Геаграфічныя назвы маюць каштоўнасць арыентацыю, іх асэнсаванне дазваляе маркіраваць нацыянальна-культурную прастору.

Трэба пагадзіцца, што «асаблівую дыдактычную каштоўнасць маюць адзінкі з нацыянальна-культурным кампанентам, што рэпрэзентуецца праз уласныя імёны» [9, с. 309]. Прыярытэтным напрамкам метадычнай працы з анамастычным кампанентам школьнага падручніка па мове варта прызнаць «траекторыю развіцця прадметных кампетэнцый, кіруючыся прынцыпам *тваё імя – твая сям'я – твой горад – твая краіна*, што выяўляе веданне анамастычна-культурнай спадчыны» [10, с. 37–38].

Такім чынам, падручнік як жанр вучэбнай літаратуры разгортвае моўную карціну свету праз устойлівыя ўяўленні пра грамадства, культуру і чалавека. Даследаваны кампанент школьных выданняў па мове выяўляе нацыянальны характар анамастычнай прасторы. Уласныя імёны выступаюць не толькі лінгвазнакамі, але і носьбітамі каштоўнай інфармацыі, здольныя ўтрымліваць, «кансерваваць» звесткі гісторыка-культурнага характару.

Анамастычны кампанент школьных падручнікаў характарызуецца спалучэннем рацыянальнага, кансерватыўнага і дыялектычнага, інавацыйнага, што вытлумачваецца развіццём анамастычнай сістэмы ў прасторы і часе. На фоне натуральных змен анамастычнаму кампаненту ўласціва культурная канстанта, непарыўнасць, прадвызначаная сувязямі з этнічным асяроддзем. Змест і структура анамастычнага кампанента вызначаюцца мадэллю нацыянальнай карціны свету, што ўтрымлівае як сучасныя ўяўленні, так і вобразы мінулага часу.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. *Лотман Ю. М.* Статьи по семиотике культуры и искусства. СПб. : Академический проект, 2002.
2. *Максимчук Н. А.* Классификационные признаки в комплексной характеристике ономастических единиц // Вестник СмолГУ. Серия 1. Филология. 2007. Т. 1. С. 186–190.
3. *Лосев А. Ф.* Вещь и имя. СПб. : Изд-во Олега Абышко, 2016.
4. *Суперанская А. В.* Теория и методика ономастических исследований. М. : Наука, 1986.
5. Беларуская мова: вучэб. дапам. для 9-га класа ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі / Г. М. Валочка, Л. С. Васюковіч, В. У. Зелянко, С. М. Якуба, С. І. Байкова. Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2019.
6. Беларуская мова: вучэб. дапаможнік для 10-га класа ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларус. і руск. мовамі навучання (з электронным дадаткам для павышанага ўзроўню) / Г. М. Валочка, Л. С. Васюковіч, В. У. Зелянко, С. С. Міхнёнак, С. М. Якуба. Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2020.
7. Беларуская мова: вучэб. дапаможнік для 11-га класа ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларус. і руск. мовамі навучання (з электронным дадаткам для павыш. узроўню) / Г. М. Валочка, Л. С. Васюковіч, В. У. Зелянко, С. С. Міхнёнак, С. М. Якуба. Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2021.
8. *Жучкевич В. А.* Краткий топонимический словарь Белоруссии. Минск : Изд-во БГУ, 1974.
9. *Мартынкевіч С. В.* Анамастычная прастора сучасных вучэбных дапаможнікаў // Региональная ономастика: проблемы и перспективы исследования: сб. науч. ст.; под науч. ред. А. М. Мезенко. Витебск : ВГУ им. П. М. Машерова, 2018. С. 306–309.
10. *Николаенко С. В.* Ономастика в классической и современной методике преподавания русского языка в школе: взгляд практика // Региональная ономастика : проблемы и перспективы исследования : сб. науч. ст. ; под науч. ред. А. М. Мезенко. Витебск : ВГУ им. П. М. Машерова, 2018. С. 34–38.